МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АНАЛІЗУ ЗАСАД ІНФОРМАЦІЙНОЇ ЕКОНОМІКИ

Дмитро Безручко, *аспірант ДВНЗ КНЕУ*

Починаючи з останньої чверті XX сторіччя для описання процесів, які відбуваються в сучасній економічній системі, часто застосовується термін «інформаційна економіка». На сьогоднішній день він є загальновизнаним у науково-дидактичній літературі, але коли йдеться про чітке визначення сутності цього терміна як економічної категорії, межі його застосування та відокремлення від споріднених термінів, то і досі не вироблено спільного підходу. Більше того, у концепціях, які описують сучасні економічні системи та моделі, міститься багато протиріч, через що відповідні наукові категорії стають розпливчастими і неконкретними. У даній статті ми спробуємо здійснити ретроспективний огляд генезису концепції інформаційної економіки та її взаємозв'язку з іншими концепціями, в котрих описуються тенденції і стан сучасних економічних процесів.

Генезис концепції «інформаційної економіки» гармонічно взаємопов'язаний з категорією інформаційного суспільства. Ця концепція почала використовуватись у роботах австро-американського економіста Ф.Махлупа, який на початку 30-х років минулого сторіччя вивчав вплив патентів на економіку. Завдяки працям японського дослідника Й. Шакаі, який інформаційне суспільство вперше розглядав як окрему стадію еволюції суспільства, ця концепція у 50-ті та 60-ті роки стає предметом активних дискусій у різних наукових колах.

Нова хвиля досліджень пов'язана з сімдесятими роками двадцятого сторіччя, коли завдяки роботам Д.Белла в науковій літературі сформувалася модель постіндустріального суспільства. Саме тоді почали говорити про інформаційну економіку як базис і важливий рушійний елемент інформаційного суспільства. Починаючи з того періоду реальний вплив інформації можна було прослідкувати в тенденціях економічного розвитку, підтверджуючи економічними показниками [17]. В той час інформаційна економіка розглядалася як наступний щабель розвитку постіндустріального суспільства, зачатки якого вже можна було реально спостерігати.

Сам термін «постіндустріальне суспільство» вперше з'явився в роботах відомого французького соціолога А.Турена [15]. Пізніше цю концепцію активно розвивали Д.Белл та А.Тоффлер. Зокрема Д.Белл 1971 року сформулював основні ознаки цього суспільства: переважне виробництво послуг, дифузія національного та глобального капіталу і масова приватизація. Більше того, він передбачив, що перехід до постіндустріального суспільства відбудеться тоді, коли буде мати місце виробництво символічних благ, які змінюють суспільні цінності, потреби, погляди [1, с. 18]. П.Друкер передбачає перехід економіки від матеріальних об'єктів до знань. Ж.-Ф. Ліотард, розвиваючи цю думку, наголошує, що знання (які є суб'єктивованою інформацією) стають фактором виробництва, і неминуче перетворюються в той же час на товар. У такому контексті тут же закладаються і підвалини до теорії економіки знань [2, с.11].

Отже ми бачимо, що концепція інформаційної економіки функціонує в парадигмі теорії постіндустріалізму, яка розвиває в значній мірі технологічний, формаційний погляд на суспільно-економічну історію, тобто критерієм виступають стан і закономірності розвитку продуктивних сил. У той же час в якості елементу «надбудови» А. Гідденс вводить поняття «постмодерніті», втім часто застосовує його в більш широкому тлумаченні, описуючи загальні процеси в сучасному світі [див 3, с.35].

Перша методологічна проблема пов'язана зі складністю виокремлення терміна «інформаційна економіка». Для того, щоб її проаналізувати, спочатку необхідно з'ясувати, в якому саме сен-

сі тут виступає інформація, адже це одне з найбільш фундаментальних наукових понять. Перше значення слова «інформація» – це процес надання форми, тобто сам процес передачі знань – інформування. В іншому значення інформація – це саме повідомлення, що формулюється, передається і сприймається. В даному аспекті це поняття тісно пов'язане з процесом комунікації. У площині теорії систем на основі законів термодинаміки постало розуміння інформації як міри впорядкованості системи, в той час як ентропія розглядається як процес зменшення порядку і міра внутрішньої невпорядкованості системи, тобто убування інформації та наростання хаосу [4, с.174]. В кібернетиці інформація – це повідомлення, які отримує система ззовні. В інформатиці та економіці інформація виступає в першу чергу як сукупність даних [5, с.119]. Лише в цьому сенсі її кількість піддається вимірюванню. Сприйняті суб'єктом, ці дані перетворюються на знання. В статистичному сенсі інформація – це свого роду структурна схема, що упорядковує сукупність об'єктів матеріального світу або вплив, який веде до трансформації. Існує також таке трактування: «Інформація – опосередкований формами зв'язку результат відображення об'єкта, що змінюється тим об'єктом, який його змінює, з метою збереження їх системної цілісності» [6, с.19]. І, нарешті, в квантовій механіці інформація – це впорядковані зв'язки між частками матерії дуже малої маси, іншими словами, зв'язок квантових станів двох часток. Виявлення часток, енергія яких безмежно мала, але які переносять інформацію, з допомогою якої породжується енергія та структуруються більш складні просторово-часові відношення, створило підвалини до космологічного трактування інформації як однієї з фундаментальних основ Всесвіту поряд з матерією, енергією, простором та часом, як джерело, першопричина всіх процесів в мікро- та макросвіті.

Таким чином, на нашу думку, в дискурсі інформаційної економіки інформацію правомірно розуміти на двох рівнях. На базовому – це структурована сукупність даних та процесів, а також засобів (технологій) передачі цих даних. На системному рівні інформація виступає саме як джерело структурного впорядкування процесів в економічній системі.

Тепер повернемося до визначення терміна «інформаційна економіка». Перш за все, варто зазначити, що необхідно відокремлювати розуміння цього поняття як етапу суспільно-економічного розвитку від аналогічного поняття, яке означає науку, що вивчає вплив інформації на економічні процеси та прийняття економічних рішень. У низці економічних дисциплін також з'явилася «економічна інформатика», яка вивчає економіку інформаційного сектору, розробку та застосування інформаційних систем в економіці, наприклад, електронний бізнес та інше застосування інформатики в економіці, які вимагають розуміння економічної суті сфер застосування. Ми ж розглядаємо категорію «інформаційна економіка» саме в значенні етапу суспільно-економічного розвитку.

Нині в найбільш загальноприйнятому визначенні інформаційна економіка як ключовий елемент інформаційного суспільства означає історичну фазу розвитку цивілізації, в якій головними факторами і продуктами виробництва є інформація і знання. При цьому інформація як продукт – це товар, у вартість якого включаються витрати на будівництво та обслуговування телекомунікаційних систем та комп'ютерних мереж, витрати з обробки інформації, які можуть бути обчислені в кількісних параметрах, у т.ч. в одиницях часу, затраченого на пошук, зберігання та вилучення необхідної інформації, на придбання необхідного обладнання, а також вартість власне інформації [7, с.95]. В цьому визначенні, як і в багатьох інших, не робиться відокремлення поняття інформаційної економіки від поняття інформаційного суспільства. Тобто визначення інформаційного суспільства, як правило, виводиться з визначення інформаційної економіки як її базису з акцентуванням уваги на подальшій інформатизації інших сфер суспільного життя. У більшості випадків ці концепції розглядаються як тісно взаємопов'язані. Як уже було зазначено, інформаційна економіка є фундаментом інформаційного суспільства, і можна стверджувати про те, що інформаційне суспільство не існувало би без інформаційної економіки, оскільки саме через її систему технології змінюють суспільство.

Більшість інших визначень так чи інакше є варіаціями вище сформульованого положення. М. Кастельс спробував дещо конкретизувати таку трактов-

ку, виокремити власне економічний зміст. На його думку, інформаційна економіка – це така економіка, в якій продуктивність та конкурентоспроможність факторів або контрагентів залежать у першу чергу від їх здатності генерувати, обробляти та ефективно використовувати інформацію [8, с.62]. Відповідно до іншого поширеного визначення, інформаційною є економіка, яка базується на абсолютно вільному виробництві та доступі до інформації, на технологіях розподіленого виробництва та вільної циркуляції товарів [9, с.17]. Але частіше інформаційну економіку розглядають через риси її прояву, тобто ознаки, яких нині в літературі виділяється величезна кількість. Систематизувавши різні підходи до класифікації, спробуємо навести інтегральний набір найбільш важливих, на наш погляд, ознак. Це:

- суттєве збільшення ролі інформації та знань в економіці та інших сферах суспільного життя, перетворення їх на важливий економічний фактор;
- зростання частки інформаційних комунікацій, продуктів та послуг у ВВП, доходів від інформаційної діяльності в загальних доходах населення країн;
- створення глобального інформаційного простору, що складається з інформаційних мереж, які забезпечують ефективну комунікацію, доступ до інформаційних ресурсів та задоволення потреби в інформаційних продуктах та послугах;
- безпрецедентне посилення взаємозв'язку науки з реальними виробничими процесами, автоматизація виробничих процесів;
- зростання ролі саме високотехнологічних транснаціональних корпорацій, особливо інформаційно-комунікаційних корпорацій;
- формування ринку інформації та знань та інформаційної інфраструктури;
- підвищення рівня і якості освіти, науково-технічного та культурного розвитку завдяки розширенню можливостей системи інформаційного обміну на міжнародному, національному та регіональному рівнях, полегшення доступу до інформації, збільшення швидкості отримання необхідної інформації та значному зростанню обсягу баз даних;
- підвищення ролі кваліфікації та здатності до творчості як важливих характеристик праці, значне зростання кількості професій розумової праці;
- глобалізація соціально-економічних та соціально-культурних зв'язків завдяки інформаційним мережам;
- віртуалізація економіки, що найбільш сильно проявляється у фінансовій системі, тобто відрив економічних трансакцій від реального сектору економіки;
- посилення використання інформаційних важелів як засобів впливу на економічних контрагентів та прийняття економічних рішень. Розвиток глобальних мереж і телекомунікацій може стати засобом для контролю над багатьма сферами життєдіяльності суспільства.

Є три основні причини того, що термін «інформаційна економіка» носить дещо розмитий характер. Перша – це той факт, що неможливо провести чітку межу між тією ситуацією, коли економіка є інформаційною, і коли не є такою, оскільки інформація завжди відігравала в ній певну роль. По-друге, є багато способів вимірювання економічних показників, які стосуються ролі інформації в економіці. І третій фактор – наявність великої кількості вимірів, у рамках яких описуються процеси, що відбуваються в сучасній економіці, і, відповідно, інших термінів – економіка знань, економіка послуг, соціальна економіка, високотехнологічна економіка, глобальна економіка, посткапіталізм, постекономіка, постфордизм, постмодерн, мережева економіка, віртуальна економіка. І часто ці терміни застосовуються в публікаціях досить довільно, а їхні трактовки часто перетинаються. Але ми спробуємо все ж таки провести між ними межі.

Економіка знань – це економіка, в якій ключовим фактором і продуктом виступають знання. Не існує єдиного погляду, як саме вона співвідноситься з інформаційною економікою. Якщо зробити узагальнення, то маємо наступні варіанти:

- економіка знань є тотожною з інформаційною економікою. Знання є суб'єктивованою зафіксованою інформацією (Д.Гелбрейт, Д.Белл).
- економіка знань – щабель розвитку інформаційної економіки (М. Кастельс).
- економіка знань – наступний за інформаційною економікою етап економічного розвитку (В. Іноземцев).

Якщо взяти до уваги той факт, що знання є суб'єктивно зафіксована, тобто сприйнята інформація, то економіка знань не може існувати поза інформа-

ційною економікою і є або її певним етапом, або органічною складовою частиною, так як вона має справу саме з зафіксованою інформацією у аспекті даних (але ж, як уже було продемонстровано, поняття «інформація» має ширше значення). Інформація може виступати як фактор виробництва тільки після того як вона втратить свою об'єктивовану форму, тобто буде сприйнята і осмислена, а таким чином перетворена на знання.

Подібна ситуація з терміном «мережева економіка». На наш погляд, це поняття не виходить за рамки інформаційної економіки і є одним з її елементів, аспектів. У даному сенсі акцентується увага на ролі комунікаційних та інформаційних мереж в економіці, які на сьогодні формують структурні взаємозв'язки між суб'єктами економічного процесу. Існує пов'язаний з цим термін «мережеве суспільство». Хоча в деяких визначеннях під мережевою економікою розуміють майже те саме, що під інформаційною. Вже вкотре спостерігається тенденція до невиправданого розширення категорії. Окремим сектором часто виділяють Інтернет-економіку.

Під **віртуальною економікою** деякі фахівці розуміють саме Інтернет-економіку, але сюди входить також саме явище віртуалізації, яке притаманне інформаційній економіці, про що вже було сказано вище. Віртуалізація економіки є певною мірою втіленням передбачень відомого філософа-постструктураліста Жана Бодрійяра щодо втрати смислів і реальності на різних рівнях суспільного життя і появи «симулякрів» [10, с.16]. Кожну секунду в економіці виконуються мільярди операцій, що робить економіку схожою на швидкодіючий гігантський комп`ютер, який розмиває межі реального і віртуального економічного простору. Інформаційна економіка висунула на передній план неуречевлені процеси. Їхнє значення на сьогодні вже настільки суттєве, що можна обґрунтовано говорити про них як про об'єкти економічного аналізу. Таким чином, на нашу думку, віртуалізація набуває нового розмаху і виходить на якісно новий рівень – дематеріалізації економіки. І цей виклик вимагає нової парадигми економічного аналізу, нового методологічно підходу до дослідження економічних процесів.

Поняття **постмодерну** спершу виникло для опису сучасного мистецтва і вже потім поширилось на всю соціально-культурну сферу сучасного світу, а інколи застосовується також по відношенню до економіки (приклад довільного застосування). Але ми погоджуємося із фахівцями щодо трактування постмодерну саме як соціокультурної надбудови постіндустріального інформаційного суспільства.

Поняття **глобальної економіки** частково перетинається з поняттям інформаційної економіки, але жодне з цих понять не входить до іншого, і, фактично, знову йдеться про дещо інші виміри. Ця ситуація ускладнюється ще тим, що глобалізація, як зазначив А. Ападураї, нині один з найбільш широких термінів, який таким чином втрачає свою конкретну категоріальну природу, і в рамках вивчення глобалізації існують свої дискусії щодо її природи, просторово-часових меж, передумов [11, с.68]. Глобальна специфіка інформаційно-технологічної революції, яка стала передумовою виникнення інформаційної економіки, полягає в тому, що коли попередні технологічні революції залишались надовго на обмеженій території, то нові технології майже одночасно охоплюють простір усієї планети. Взаємопов'язаність цих процесів очевидна, але обумовленість одного процесу іншим важко встановити, тим більше, що деякі дослідники розглядають глобалізацію як загальну тенденцію людської історії, а не специфічне для даної епохи явище. Таким чином, ми можемо сказати лише про те, що сучасний бурхливий етап розвитку глобалізації та інформаційне суспільство здійснюють взаємний вплив, стимулюючи ці процеси синергетичним чином.

Інколи зустрічаємо термін «інформатизація економіки». В літературі він, як правило, означає:

- посилення застосування інформаційних систем та технологій в економіці;
- зростання частки людей, які займаються інформаційною діяльністю;
- загальне посилення ролі інформації в економіці [12, с.245].

Наступна проблема теорії інформаційної економіки пов'язана саме з визначенням її ролі та місця у теорії постіндустріалізму. Тут можна умовно виділити три погляди:

- інформаційна економіка розглядається як щабель розвитку постіндустріальної економіки (Д. Белл);
- інформаційна економіка ототожнюється із мережевою і є наступним щодо

постіндустріальної економіки етапом (М.Кастельс);

- повне ототожнення інформаційної економіки і постіндустріальної економіки (А. Гідденс);

Складність визначення етапів полягає у природній відсутності меж між ними. Процес трансформації світової економіки передбачає поступову появу проявів нового етапу в рамках попереднього, в результаті чого неможливо провести між ними чітку межу. Зачатки нової системи завжди зароджуються в рамках старої, і вона або еволюціонує, або на певному щаблі розвитку здійснює фазовий перехід. Більш адекватно оцінити періодизацію цих процесів можна буде лише в майбутньому, ретроспективно озираючись із нового етапу. Тут же ми базуємося на постулаті про те, що не можна осягнути всіє системи, знаходячись усередині її. Цей фундаментальний постулат, який навіки обмежує пізнання людиною Всесвіту, оскільки його неможливо пізнати повністю знаходячись усередині, логічно спроектувати також на пізнання в системах іншого порядку і в конкретних часових рамках.

Що стосується тенденції до розмивання сутності економічних категорій, то в даній сфері вони викликані тим, що схожі процеси поширюються на все більший спектр систем і форм їхнього прояву. Економічні категорії, таким чином, намагаються охопити все більш широкий спектр дійсності, і через це вони поступово наповнюються новим змістом і втрачають свої первісні ознаки. Можна казати про те, що процеси інформаційної ентропії проникають у категоріальний апарат. Охоплюючи все більший спектр процесів, ці терміни у деяких аналітиків навіть втрачають свою сутність наукових категорій як таких. Помітна тенденція до того, що цим категоріям намагаються надати статус універсальних. Шляхом аналогій, ототожнень та ідентифікацій під ці категорії намагаються підвести багато чого, непритаманного їм. Це може свідчити про відносну кризу економічної науки, котрій потрібна нова парадигма. Адже в умовах глобальної інформаційної економіки тепер наука має справу з метасистемою і метапроцесами, тобто багатовимірними явищами, які мають складну і багаторівневу структуру взаємозв'язків і взаємних впливів.

В самій теорії постіндустріалізму є певні методологічні проблеми. Як, зокрема, зазначає професор В.Л. Іноземцев, ця теорія виступає як занадто об'єктивістська, тобто в ній перехід від одного типу економічного розвитку до іншого розглядається швидше як даність, аніж як процес, який має внутрішню логіку та суперечності. Суть трансформаційних процесів необхідно розглядати в контексті соціально-економічного руху від однієї стадії до іншої, ключові закономірності можуть бути розкриті лише в рамках даної системи. В цьому випадку важливу роль має відігравати порівняльний аналіз економічних систем, але через статичність зафіксованих в заданих рамках типових ознак цей аналіз змушений базуватись на схематичних логічних операціях. Вихідною умовою при цьому стає розуміння еволюційних змін у світі як соціально-технічного прогресу. Концептуальна роль такого підходу в теорії постіндустріалізму цілком очевидна [2, с.112]. Проекція теорії еволюції на розвиток економічних систем створює дещо ілюзорний образ виключно поступального руху науково-технологічних і, як наслідок, – економічних і соціальних перетворень. Системний підхід не виключає можливості фазового переходу системи.

Часто зауважують, що всі ці моделі процесів, які відбуваються в сучасний економіці, по суті не виходять за рамки техногенного виміру. А це наводить на роздуми про те, що, можливо, ці категорії є по суті нав'язуванням певними силами, певними країнами своїх моделей розвитку всьому світові, що це по суті часто розглядається як міф, який намагаються втілити в реальність.

Інше важливе критичне зауваження полягає в тому, що інформаційна економіка є характерною лише для економічних процесів у розвинених країнах, що через наявність розриву у економічному розвитку різних країн світу навряд чи можна говорити про перехід до інформаційної економіки як абсолютно глобальний процес, як процес всесвітнього масштабу [13, с.5]. Справді, це в першу чергу стосується розвинених країн, але правомірно також відмітити, що так як світ стає все більш взаємопов'язаною системою, то наслідки процесів в одній частині системи значно впливають на інші частини системи. Більше того, процеси творення нової системи в рамках старої стають «атракторами» для інших елементів. На нашу думку, інформаційна економіка вже набула глобальних масштабів, але лише деякі кра-

їни отримали з цього перевагу. Причини цього лежать в геополітичній та геоекономічній площинах.

На наш погляд, у сучасних умовах для більш глибокого аналізу процесів, які відбуваються в сучасному суспільстві, зокрема і в економіці необхідний новий підхід. На сьогоднішній день ці процеси дещо відриваються від світу матерії і стають багатовимірними. Синергетика і теорії систем мають стати основою розроблення нової парадигми, втім самий дискурс синергетики має базуватись не тільки на термодинаміці та кібернетиці, а включати і фундаментальні наукові досягнення сучасної фізики, які кардинально змінили погляди на світ. У рамках системного синергетичного підходу доцільно вивчати процеси через загальносистемні закономірності [див. 14]. Нині не можна ігнорувати фундаментальні досягнення нової фізичної парадигми світу, яка змінила наші уявлення про Всесвіт і процеси, що в ньому відбуваються, а відповідно це має змінити і підходи до вивчення усіх систем, в тому числі й економічних. Зрозуміло, що йдеться не про лінійне екстраполювання процесів, а зведення їх до загальносистемного рівня з подальшим пошуком прояву цих фундаментальних закономірностей в інших системах. Вважаємо, що при застосування такої методології квантова механіка та теорія відносності, на яких базується наука сьогодні, змогли би допомогти у виявленні системних процесів багатовимірних систем, однією з яких є інформаційна економіка. Ці теорії давно вже вийшли за рамки фізики і формують сучасну загальнонаукову парадигму.

Економічна теорія не може відставати від фундаментальної науки і оперувати тією картиною світу, яка вже не відповідає сучасній загальнонауковій парадигмі. Економічні процеси не відокремлені, а сьогодні як ніколи пов'язані з усією світсистемою. Таким чином, таке багатовимірне явище, як сучасна економіка вимагає кардинальних змін в економічній теорії, саме тому і виникають описані вище проблеми із визначенням понять та процесів. Відповідно, треба застосувати іншу методологію. Ефективна теорія має, по-перше, чітко описувати дійсність, а по-друге зробити передбачення, яке потім можна буде перевірити. Можливо, пошуки загальної теорії тепер створять новий виклик і для економістів.

Література

1. *Белл Д.* Грядущее постиндустриальное общество. Под ред. Иноземцева, – М.:Академия, 1999

2. *Иноземцев В.Л.* Современное постиндустриальное общество: природа, противоречия, перспективы. – М., 2000.

3. *Giddens A.* The Consequences of Modernity. – Printed in Great Britain by T.J. Press (Padstow) Ltd., Padstow, Cornwall, 1993.

4. *Гайдес М.А.* Общая теория систем (системы и системный анализ). – М.: «Глобус-пресс», 2005

5. *Норберт Винер*. Кибернетика или Управление и связь в животном и машине. – М., Сов. радио, 1958

6. *Шилейко А. В., Кочнев В. Ф,., Химушин Ф. Ф.* Введение в информационную теорию систем /под ред, А. – В. Шилейко. – М.: Радио и связь, 1985

7. Информационное общество и Россия. Под редакцией проф. В.П. Колесова, проф. М.Н. Осьмовод, – М.: ТЕИС, 2002

8. *Кастельс М.* Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М.: ГУ ВШЭ, 2000

9. *Дятлов С.А.* Предмет и метод теории информационной экономики // «Экономическая теория на пороге XXI века-2» / Под ред. Ю.М. Осипова, Е.С. Зотовой. М.: Юристъ, 1998.

10. *Baudrillard J.* Simulacra and Simulation. – University of Michigan Press, 1996

11. *Appadurai A.* Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization. – Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 1996

12. *Нижегородцев Р.М.* Информационная экономика. Кн. 2. Управление беспорядком: экономические основы производства и обращения информации. – Москва–Кострома, 2002.

13. *Иванов Д.* Постиндустриализм и виртуализация экономики // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998 – №1.

14. *Пригожин И., Стенгерс А.* Порядок из хаоса. – М., 1986.

15. *Touraine A.* The post-industrial society: tomorrow's social history: classes, conflicts and culture in the programmed society / Alain Touraine; transl. by Leonard F. X. Mayhew. – New York: Random House, cop., 1971.

16. *Гэлбрейт Дж.* Новое индустриальное общество. – М.: Прогресс, 1969.

17. Information Economy Report 2007-2008. UNCTAD.